

РОЗМАЙТЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТЕЧОК

Сергій Гуменний

Скала над Збручем: 800 років історії

Стрілець стискав у руках кріс і намагався прицілитися. Проте всі спроби виявлялися марними – ворогів було надто багато і вони поки що були недосяжні, або вже вдерлися у «сліпу зону» та ставали тимчасово невидимими. Стрілець тримав палець на спусковому гачку, по його обличчю котилися рясні краплі солоного поту. Він чекав, подумки промовляв молитву, але постійно збивався – удари власного серця відлунювали у голові. Раптом його накрила тінь, пролунав оглушливий звук і... вона зникла. Вояк встиг лише побачити жах знеможеного коня, який під вагою вже мертвого наїзника навіки зник за схилом скелі. Стрілець здивовано, механічно поглянув на свою гвинтівку і зрозумів, що вистрілив саме він. Тим часом навколо вже тривав справжній бій: торохтили скоростріли, повітря наповнилось важким металевим запахом. Шанці засипало землею і камінням із поруйнованих стін палацу. Російська армія вперто наступала на Скалу. На Східному фронті починалася Перша світова війна...

Приблизно так розпочався один із переломних моментів в історії як усього світу, так і Скали-Подільської зокрема. «Велика війна», як називали її сучасники, стане рубежем новітньої історії, активної фази національно-визвольної боротьби, який Скала перейде із майже 700-річним минулім. Минулим, яке ані тоді, ані сьогодні не було позбавлене таємниць. Лише қрупинки, лише окремі елементи мозаїки зберегла для нас муз Кліо. Ця стаття – спроба скласти цілісну, наскільки це можливо, картину історичного розвитку міста над Збручем. «Властиво про Скалу й околиці повинні писати наші історики», – зустрічаємо у номері газети «Новий час» від 22 серпня 1930 р. [11]. З цього і випливає актуальність означеного дослідження, адже у сучасній українській історіографії (на відміну від закордонної) відсутні наукові праці, які б досліджували історію Скали-Подільської, спираючись на широку джерельну базу. Дослідження цієї проблеми, безпере-

чно, має наукове та теоретично-пізнавальне значення й вимагає об'єктивного і аргументованого дослідження, побудованого на максимальному застосуванні історичних джерел: архівних справ, періодичної преси та аналізу музейних експозицій. В основу дослідження покладено застосування комплексу загальнонаукових та власне історичних методів наукового пізнання. Їх цілеспрямоване й комплексне застосування сприяє всебічному аналізу конкретної проблеми історичного дослідження.

Скала-Подільська – містечко, розташоване на південному сході сучасної Тернопільської області. Сьогодні його звивистими вуличками часто пролягають туристичні маршрути до «квітки на камені», «перлинни Поділля» – міста Кам'янця-Подільського. Численні автобуси, автівки, поспішаючи, вкривають дорожнім пилом поодинокі стіни будинків, фортеці, які стали свідками переломних подій історії Східної Європи. А було в тій історії вдосталь усього: і гіркоти поразок, і чистого кохання, і реву гармат, і провінційної тиші... І, звичайно ж, зміни назв. Колись теперішнє селище міського типу, а тоді ще місто, називали просто Скалою (так його більшість у просторіччі іменує й до сьогодні), згодом додалась характерна приставка «над Збручем», яка мала допомогти відрізити містечко від іншої Скали, розташованої на території сучасної Польщі. «А чому саме Скала?» – можете запитати Ви. Відповідь не змусить себе довго чекати, якщо поглянути на рельєф місцевості, де розташовані міський центр та фортеця. На кілька десятків метрів підноситься над течією Збруча та р. Потік («Чорні криниці») вапнякова скеля, що формує мис, на якому, власне, і розташовані залишки фортеці [2, с. 11–12].

У 1940 р. утвердилаась офіційна назва – Скала-Подільська, яка мала символізувати возз'єднання Західної України із рештою території УРСР, стерти міжвоєнний кордон із свідомості населення. Означення «Подільська» додавалось до назви селища за місцем розташування на місці етнографічного Поділля, тобто, означало приєднання до того берега Збруча, де вже, порівняно давно, існувала радянська влада. Не дивно, що Скала-Подільська з 1940 р. по 1959 р. була центром Скала-Подільського району. Радянська влада прагнула прив'язати районний центр більше до географічного розташування, ніж привернути увагу

до минулої історії, тим більше, що назви «Скала» та «Скала над Збручем» аж надто нагадували, що в минулому цей край був під владою Польщі та Австро-Угорщини [6, с. 57; 10, с. 3].

Колись Скала перебувала на особливому рахунку в іноземних правителів, які володіли територіями Поділля, адже фортеця захищала його від кочівників степу, ворожих військ. Особливості підстилаючої поверхні Скали дозволяли облаштовувати тут ефективну оборону. Більш ніж 200 років, із 1772 до 1939 р., Скала над Збручем була прикордонним містом: спочатку Австрійської монархії (з 1867 р. – дуалістичної Австро-Угорщини), а згодом – Другої Речі Посполитої (1921–1939 рр.) [8, с. 17; 11]. Це створило унікальну ситуацію входження земель етнографічного Поділля до складу спочатку адміністративного «Königreich Galizien und Lodomerien» (Королівство Галичини та Лодомерії), а згодом – до злиття звичаєво-світоглядних, побутово-ужиткових особливостей, прилеглих до Скали територій Західного Поділля, із аналогічними характеристиками Галичини. Особливо це відображається в рельєфі, коли перетинаєш річку Збруч: на обох її берегах розкинулось Поділля, проте різниця помітна чи не в усьому: починаючи від характерних особливостей житлового будівництва і закінчуючи діалектичними ознаками мовлення і традицій, сакральної архітектури.

Скала, безсумнівно, старовинне селище, але питання точного датування виникнення населеного пункту все ще залишається рівнянням із багатьма невідомими. У 2010 р. залите подільським сонцем містечко достатньо помпезно відзначило своє 800-річчя. Проте згадане святкування не додало певної визначеності та точності у визначенні дати заснування Скали. Це питання викликає дискусії і до сьогодні. Місцевий краєзнавець М. Косач вказував, що першою письмовою згадкою про заснування міста є запис, датований 1210 р. [6, с. 2]. Аналогічну інформацію подає Тернопільський енциклопедичний словник, який також датує виникнення населеного пункту початком XIII ст. [12, с. 269]. Однак існує альтернативна точка зору, що знайшла висвітлення у брошурі, виданої до згаданого ювілею [10, с. 3]. Згідно з нею, датою заснування містечка вважається 1245 р., а засновником названо князя Данила Романовича (Галицького) – першого короля («rex Russiae», як зазначається в актах монаршої канцелярії із 1253 р. [14,

с. 105]) Галицько-Волинської держави. Висловлене твердження базується на місцевій легенді та аналізі назви джерела «Королівка», яке ще у міжвоєнні роки кореспондент «Нового часу» О. Степовий називав «найстарішою чинною криницею Галичини» [11].

Але життя на цих землях, безсумнівно, вирувало і раніше. У 1955 р. в смт. Скала-Подільська «знайдено чернолощений черпак голіградської групи фракійського гальштату» (культура передскіфського періоду XI – VIII ст. до н. е.), що зберігається у Кам'янець-Подільському історичному музеї [9, с. 11]. Цікавим видається і той факт, що Скала вказана у підпункті з одинадцяти міст «А се Польскии грады» списку «А се имена градомъ всемъ рускымъ, далнимъ и ближнимъ» Новгородського літопису (І), укладення якого М. Н. Тихомиров локалізує між 1387 та 1406 рр. [13, с. 214–259].

Взявши до уваги вищенаведені факти, перейдемо до розгляду по-дальшої історії Скали. Про галицько-волинський період існування містечка відомо вкрай мало. З'ясовано, що тут у XII ст. існували дерев'яно-земляні укріплення, які належали до Теребовельської землі Галицько-Волинського князівства [14, с. 98]. У 1259 р. скалецький замок було зруйновано монгольською навалою, очевидно, під час карального походу Бурундая [10, с. 4–5]. Подальше існування Галицько-Волинської держави було затімарене постійними війнами із сусідами та внутрішньополітичними міжусобицями. Смертельний вирок державі було підписано боярською змовою, під час якої, 7 квітня 1340 р., було усунуто Юрія II Болеслава (Тройденовича) [14, с. 106]. Наступному правителю – Любарту (Дмитру) Гедиміновичу – вдалось утримати владу над Волинню, а Галичина та Поділля стали «яблуком розбрата» між Королівством Польським, місцевим боярством та Великим князівством Литовським. Вирішальним ударом став другий похід польського короля Казимира III та його угорських союзників на «руські» землі.

«Війна за Галицьку спадщину» тривала з перервами аж до 1381 р., назавжди змінивши історію українських земель [14, с. 106]. Важливим чинником цього протиборства був контроль над землями Західного Поділля. Спочатку поталанило Великому князівству Литовському, Руському і Жемайтійському та його співправителям Кейстуту та Ольгерду Гедиміновичам. Останньому вдалося поширити свою владу на

Київщину, Чернігівщину та Поділля. Щоб остаточно знищити данницьку залежність цих земель від монгольської орди, Ольгерд перемагає війська «царків Кутлубах-солтана, Качиберей-солтана та Диминтера (бяя)» в битві на Синіх Водах (1362 р.). На боці князя в битві брали участь воїни з Поділля, яке у 1340-х рр. стало «вотчиною» Коріата-Михайла Гедиміновича та його синів. Нові володарі розпочинають на цих землях безпредecedентні фортифікаційні роботи, розбудовують Кам'янець, Червоноград, Бакоту та Скалу [14, с. 141].

Наступний акорд історії міста започатковує Кревська унія 1385 р., за якою литовський князь Ягайло не лише стає чоловіком малолітньої польської королівни Ядвіги, а й обіцяє «привернути» свій народ до католицизму та «навіки приєднати землі Литви й Русі до Польського королівства». Де-юре, руські землі ставали частиною польської держави, проте, фактичному здійсненню умов договору передувала боротьба князя Вітовта (Вітаутаса) (1392–1430 рр.) за збереження єдності та самостійності Великого князівства Литовського. У 1393–1395 рр. він здійснює централізацію влади в державі, усуває Федора Коріатовича від управління Малим Поділлям, яке продає Владиславу II Ягайлі (той доручає управління цими землями воєводі Krakівському – Спиткові з Мельштина) [2, с. 12]. Смерть Вітовта, поразка Свидригайла (1432–1438 рр.) спричинили перехід цих земель під владу Польщі [7, с. 9]. Старостами Кам'янецькими, а отже і володарями Скали, стають князі Бучацькі, які допомогли у справі приєднання Західного Поділля, своєчасно ув'язнивши литовського намісника. Вже в 1434 р. Скала стає королівським містом, у 1445 р. отримує Магдебурзьке право [3, с. 31]. Подальшому розвиткові міста сприятиме той факт, що з 1469 р. воно стає центром повіту Кам'янецького староства [6, с. 9].

Але XV ст. не було спокійним часом. На своїх південних кордонах Польське королівство та Литва вели запеклу боротьбу проти татарської, ногайської та турецької агресій. Свідками тих буревійних подій були фортифікаційні укріплення, які й до сьогодні збереглися на території Поділля, і які мали заважати проникненню ворожих військ. Часто ці укріплення самі ставали об'єктом агресії та зазнавали колосальних руйнувань. Скала не є винятком. М. Грушевський у 1895 р. опублікував опис укріплень Скали, датований 1494 р. (тобто саме напередодні на-

паду татар), який висвітлює поганий стан фортифікаційної інфраструктури. «Жодних мурів для захисту, лише дерев'яний настил... вийти на мури неможливо, бо сходи розвалені», – читаємо в «Описі подільських замків 1494 р.», складеному «паном Станіславом Ходецьким, старостою Галицьким, четвертої неділі після празника св. Катерини» [4].

Тому закономірно, що Скалу було вщент зруйновано. Польський король у 1498 р. звільняє місто (точніше те, що від нього залишилося) на 15 років від сплати податку, а 1510 р. подовжує цей термін ще на 8 років. Зрештою, 27 лютого 1518 р. король Сигізмунд I (Жигимонт) повертає Скалі магдебурзьке право та дозвіл на щотижневі торги [3, с. 31]. Доказом відновлення міста виступає печатка, датована 1531 р. із зображенням трьох веж, міської брами та написом «SIGILLVM + OPIDI * SKALA», тобто «печатка містечка Скала». «Торговим містом» Скалу називає й англійський мандрівник Генрі Остелл (Astell), який прибув сюди у 1585 р. Він повідомляє, що у тогочасному місті, власниками якого була родина Лянцкоронських, нарахувалося 232 будинки, десять з яких було заселено єреями [1]. Напевно, саме тоді почала формуватися потужна в майбутньому єврейська громада Скали [2, с. 13].

З 1570 р. єврейська громада поділяла із місцевими жителями всі небезпеки життя на східній околиці тогочасної Речі Посполитої. Держава шляхетської демократії, рокошів та конфедерацій, утворена 1569 р., складалася ніби із двох світів. Перший світ – шляхта, магнати – люди, які фактично керували Річчю Посполитою, засідаючи в сеймах, вірили у те, що вони відрізняються від трудового люду походженням (ідеологія сарматизму) та правом на «золоті вольності» [14, с. 115–119]. Цей світ багатства і влади вабив підприємливих «синів Ізраїлю» і вони не гребували різноманітними засобами, щоб наблизитись до нього, при цьому не обриваючи зв'язків із селянством. Залишки руського боярства ішли тим самим шляхом, втрачаючи при цьому віру та мову батьків, ставали представниками «руського племені польської нації».

Існував також інший світ: передмістя Скали – Запотіччя, Стара Скала, с. Бережанка були заселені народом, який, пройшовши шлях довжиною у кілька століть, назветься «українським». Все його життя минало у праці та боротьбі за існування. Проте ці світи не були аж

настільки відокремленими. «Гонорове» панство і держава, в цілому, були залежні від народних мас, повстання яких послаблювало Річ Посполиту.

У серпні 1648 р. під стінами Скали з'явилося погано одягнене, малоозброєне козацьке військо. Якби місцеві шляхтичі уважно до нього придивились, то могли б зрозуміти, що запорожців тут був мінімум. Переважну більшість війська Максима Кривonoса становило селянство із околиць тієї самої Скали [3, с. 22]. Скаличани самі відчинили одні з воріт фортеці (коло млина, як стверджує М. Косач), яку внаслідок цього було взято. У 1649 та 1655 рр. ситуація повторилася [6, с. 18; 12, с. 269].

Причини народного гніву, що вилилися у козацькі повстання кінця XVI – початку XVII ст., національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, а згодом перманентні рухи опришків та гайдамаків, слід шукати у внутрішній політиці Речі Посполитої та її панівного стану, зовнішньополітичній ситуації та релігійному протиборстві. Щодо історії Скали, то варто навести кілька фактів, які показали місцевому селянству, що їхнє зобов'язання нести феодальну повинність перед шляхтою аж ніяк не змушує останню захищати населення. У 1615 р. Станіслав Любомирський, замість того, щоб організувати оборону Скали, ховає своє військо у лісі, а місто залишає беззахисним перед турецькою агресією [6, с. 15]. У 1620 р. Скалу «знову не обмінули» ворожі війська, на цей раз молдовського господаря Олександра, які після поразки польського вояцтва під Цецорою грабували землі Поділля. Вже у 1621 р. місто над Збручем стає тиловою базою польсько-козацького формування під Хотином. Паралельно з економічним розоренням, населення Скали відчуває на собі вплив релігійної політики (утвердженням церковної унії активно протидіє місцеве братство), соціальної напруженості. Вибухонебезпечну ситуацію підсилює притаманний середньовічній людині містичний страх перед силами природи, що представлені катаклізмами: в 1541 р. сарана знищує посіви, у 1596 р. Скалу струсонули підземні поштовхи, а 1656 р. – катастрофічна холоднеча [6, с. 15–18].

В цій круговерті подій, у 1665 р. скалецька фортеця і місто (вижили лише 15 чол.) проходять люстрацію та отримують звільнення на

12 років від податків. Але місто не встигає відновитися. 2 вересня 1672 р. турецький султан Мехмед IV входить до Кам'янця, який стає центром новоутвореного вілаєту. Скала перетворюється в турецьку фортецю Чортківського пашалика (за умовами Бучацького миру 1672 р.; населення змушене виплатити 6387 злотих, а церкву, на замковому подвір'ї, перетворюють на мечеть [6, с. 19]. Польща, в свою чергу, не полишає спроб відновити контроль над Поділлям. 8 серпня 1684 р. в околицях Скали польсько-козацьке військо Міхала Жевуського, яке мало відрізти від постачання Жванець, було атаковане двотисячним татарським загоном [3, с. 22]. Зазнавши відчутних втрат серед козаків, що перебували в таборі, польська кіннота наздогнала татар на річковому броді, знищивши близько 500 ординців та захопивши в полон 30 мурз. Відтоді заграви пожеж у Скалі стали звичним явищем – вона переходила із рук в руки аж до 1699 р., коли Карловицький конгрес знову передав Поділля Речі Посполитій [3, с. 23].

Місто потребувало негайної відбудови. У 1719 р. власником Скали В. Межеєвським було здійснено ґрунтовну реконструкцію римо-католицького костелу 1665 р., який величатимуть за його неповторний вигляд «останнім відлунням готики в Україні», а 1717 р. збудовано першу у місті греко-католицьку церкву в районі Старої Скали [3, с. 53; 6, с. 21]. «На ці роки припадає утворення Скалецького релігійного греко-католицького намісництва, яке об’єднувало 42 села і містечка», – стверджує М. Косач. 1765 р. староста Скали Адам Тарло буде на території замку палац, фасад якого вже 300 років є візитівкою міста. Але населенню дошкуляли постійний дефіцит продовольства, неврожайні роки та соціальна невизначеність, а 1770 р. епідемія чуми забрала життя третини мешканців міста [6, с. 22]. Уряд не міг надати жодної допомоги: в 1772 р. Скала разом із Західним Поділлям та Галичиною стала непідконтрольною польському королю внаслідок першого поділу Польщі (Pierwszy rozbiór Polski) [2, с. 14].

Розпочинався новий австрійський період життя міста. Точніше вже містечка, бо 1785 р. ціsar Йосиф II своїм розпорядженням надав Скалі такого статусу [6, с. 23]. А 1808 р. містечко змінює власника. Скалецький замок з ключем одержує в спадщину Войцех-Станіслав Голуховський, нащадки якого володітимуть містечком до 1939 р. З 1809 по

1815 рр. Скала (населення 1695 чол.) перебувала в складі Російській імперії як населений пункт Тернопільського краю. Проте Віденський конгрес (1815 р.) повертає Тернопілля Австрійській монархії. 17 квітня 1848 р. в Скалі, як і повсюдно у Галичині (на двадцятиріччя швидше, аніж по той бік Збруча), було скасовано панщину, встановлено пам'ятний хрест із написом: «Сіє знаменіє хрестноє во пам'ять свободи і знесеня панщини з дня 16 мая 1848 р.» [3, с. 22].

1840 р. помирає власник Скали над Збручем Войцех-Станіслав Голуховський. Перед смертю він відписує свої маєтності синові Агенорові – майбутньому наміснику Королівства Галичини і Лодомерії, поборнику «московофільства» [10, с. 7–9] та міністрові внутрішніх справ всієї Австро-Угорщини, який сприяв спробі переведення української мови на латинську абетку («Азбучна завірюха» 1859 р.), що викликало гостру дискусію у галицькому суспільстві. Його син Агенор-Адам (1849–1921 рр.), теж уродженець Скали, досяг значних урядових висот, опинившись на посаді міністра закордонних справ. Граф Агенор Голуховський у 1840 р. споруджує обеліск в пам'ять про скасування турецького панування (народна назва «Пагурок»). Під обеліском в кам'яній гільзі, скріплений по обидва боки мідними обручами, знаходились згортки пергаменту, на яких описано родовід графа та історію Скали. На другому – зображення гербів родини, фортеці і містечка, де у розкішному парку стоять графський палац та будівлі фільварку [3, с. 31, 54]. В цій гільзі також знаходилися портрети графа Войцеха-Станіслава Голуховського та його дружини Кароліни Баворовської. Оригінали артефактів сьогодні зберігаються у Тернопільському краєзнавчому музеї, а сам монумент «Пагурок» був зруйнований радянською владою у 1976 р.

Окремо варто зупинитися на єврейському населенні Скали. Вже 1765 р., тобто майже через двісті років з того часу, коли перші 10 єврейських сімей проживало в Скалі, їх чисельність складала 362 особи [2, с. 14]. У 1890 р., коли населення Скали досягло свого максимуму – 6163 особи, 3228 з них були єреями [6, с. 29]. Містечко, розміщене на кордоні з Російською імперією, стало центром контрабандної торгівлі, що сприяло збагаченню деяких єврейських родин. Проте більшість єврейського населення балансувала на межі бідності, що змушувало

їх зближатися з місцевим українським та польським населенням, утворюючи неповторний колорит галицького містечка.

Характерна приватна забудова єврейських будинків і сьогодні формує архітектурний ансамбль центральних вулиць Скали. Місцева єврейська громада була досить освіченою. Найвідомішими рабинами були Йозеф Холліс (до 1718 р. рабин Тисмениці), Іцхак Цві Хірш (з 1727 р.), Моше Ієгуда-Лейб та Давід Ієгуда-Меєр. З 1831 р. в Скалі здійснювалася служба династія рабинів родини Дріммерів: Соломон (Shlomo Drimmer) [2, с. 18], Авраам (з 1872 р.). Єврейська громада Скали мала близько десяти синагог (найстаріша збудована наприкінці XVIII ст.) та релігійних шкіл. З 1895 р. у Скалі діяло товариство «Dorshey Madda» (Шукаючі знання), створене групою інтелектуалів, яке мало на меті поширити знання рідної мови [6, с. 29].

Подібні національні поривання наприкінці XIX ст. переживала і українська громада Скали. 1890 р. в містечку засновано осередок товариства «Просвіта», очолюваний о. Олександром Левицьким, який за чотири роки перед цим став парохом міста над Збручем [6, с. 29]. У 1898 р., коли буде завершено спорудження будинку «Просвіти», скалецький осередок товариства нарахуватиме 491 особу. В 1892 р. за ініціативи попереднього пароха о. Келестина Костецького, коштом місцевої громади та за сприяння власника Скали графа Голуховського, поблизу фортеці будується кам'яна церква Св. Миколая, зведена із елементами візантійського стилю. Цей храм у травні 1896 р. став місцем вінчання українського історика Михайла Грушевського із Марією Вояківською, сестрою дружини пароха Скали [12, с. 269]. З того часу М. Грушевський, аж до смерті отця Олександра, регулярно буватиме у містечку, рекомендуючи І. Франку у переддень релігійних свят надсилати йому листи саме на скалецьку адресу [4; 6, с. 30].

У нове століття Скала вступала як резиденція всемогутніх графів Голуховських, значний торговельний та культурний центр Південного Надзбруччя. В цей час містечко активно розвивається: у 1898 р. сюди було проведено залізницю [6, с. 30], у 1910 р. засновано перший на Борщівщині футбольний клуб «Скала», а місцева «Просвіта», яка налічувала 684 члени, вважалась чи не найбільшою у Галичині [10, с. 8–10]. Скала мала усі передумови для процвітання, але війна перервала цей поступ.

Із перших днів Першої світової війни містечко стало об'єктом агресії російського війська. Артилерійські бомбардування слабких оборонних споруд перетворили населений пункт на руїни, і тому 13–14 серпня 1914 р. австро-угорські війська та прикордонники покинули Скалу. Аж до революційних подій 1917 р. містечко буде окуповане росіянами (адміністрація В. Фідлера) [3, с. 26; 6, с. 32–35]. Російські солдати, деморалізовані війною, вдавались до єврейських погромів, які було припинено після бою з Українськими січовими стрільцями під Буряківцями (29.07.1917) і який ознаменував визволення Скали. У 1918 р. місто стає центром повіту ЗУНР, а з 1919 р. – надійним тилом галицького воящва в ході Чортківської офензиви (06.1919) та місцем дислокації штабу II корпусу УГА під керівництвом С. Горука у палаці Голуховського (07.1919) [6, с. 40]. 14 липня 1919 р. Симон Петлюра виступає у Скалі перед частинами УГА, які вже через два дні переїдуть р. Збруч, щоб допомогти армії УНР. Залишене містечко аж до 1939 р. займуть польські війська і покинуть його лише на короткий період існування Галревкому (07–09. 1920 р.), одним з очільників якого буде уродженець Скали – Михайло Баран.

Після тривалого міждержавного врегулювання (започаткованого Ризьким миром 18 березня 1921 р.), Скала над Збручем знову стала прикордонним містом. Прикордонні території перетворювалися у місця нелегальних міграцій, діяльності спецслужб СРСР і Польщі, які мали на меті створення агентурної мережі, котра фіксувала б розміщення військових прикордонних з'єднань супротивника. Наприклад, у фондах Чортківської повітової команди міліції збереглися свідчення про шпигунство К. Дольського, яке вдалося викрити польським прикордонникам [5, арк. 2–16]. 26 лютого 1931 р. позивний «Хімік» зізнається у тому, що його було завербовано начальником ГПУ у Кам'янці-Подільському Н. Дергачовим, щоб він здійснював «szpiegostwo na rzecz Rosji Sowieckiej». Агент, шляхом підкупу, мав створити агентурну мережу із осіб (попередньо затверджених радянськими спецслужбами) у містечку Скала над Збручем. Дольський вісім разів перетинав державний кордон, щоразу звітуючи про свою діяльність. Проте агент не зміг завербувати купця зі Скали Гауснера, який і проінформував польську сторону про шпигуна [5, арк. 2–16].

Прикордонне розміщення накладало свій відбиток на життя скаличан. Місцеве населення боляче переживало розповіді перебіжчиків про «життя при радянській владі», сприяло їм у соціалізації по цей бік кордону. Благодійною діяльністю в цей час перейнялась і єврейська громадськість. 1931 р. у Скалі єврейське товариство «Chevra Kadisha (Свята спілка)» побудувало будинок для осіб похилого віку. Культурним осередком єврейства був «Beth-Am» (Народний дім), при якому у 1920 р. почали діяти аматорський театр, бібліотека, яка на початку Другої світової війни нараховувала близько 5 тис. книг [2, с. 24]. За підтримки нового пароха о. І. Дерев'янка, який із 1925 р. також очолює місцевий осередок УНДО, активізується і діяльність «Просвіти». Цього ж року завершено будівництво «Рідної школи», а 1926 р. в Скалі відкрилася «дитяча захоронка» – аналог сучасного дитсадку [6, с. 44].

1 вересня 1939 р. Німеччина здійснила напад на Польщу. Розпочалася Друга світова війна, а 17 вересня Польщу атакував СРСР. Прикордонники Скали чинили відчайдушний опір, але сили були нерівними [3, с. 27]. Вже 27 жовтня 1939 р. Народні Збори Західної України, де представником Скали був П. Мартюк, декларували возз'єднання з УРСР. «Перші совіти», як назвали їх галичани, перебували недовго, проте встигли перейменувати містечко, створити МТС та розгорнути масові репресії. Напад Німеччини на СРСР лише посилив терор та спричинив знищенння в'язнів Чортківської в'язниці, де було чимало скаличан, а самим містом потяглися валки арештантів, що прямували на Умань. Червона армія відступила, підриваючи ключові об'єкти інфраструктури, а вже 8 липня 1941 р. в Скалу ввійшли війська сателіта Німеччини – хортистської Угорщини; 14 липня їх змінили сили Вермахту і містечко стало прикордонним пунктом Дистрикту Галичина [6, с. 53]. Нацистська адміністрація проводила політику переслідування націоналістичного підпілля та єврейського населення, яке підлягало цілковитому знищенню. «Новий порядок» спричинив виникнення в скалецьких лісах не лише українського, а і єврейського підпілля: Лонек Йонг і Єгошда Цуккер сформували загін із 37 чоловік, який прийняв бій в урочищі «Шайба» Скалецького лісу [6, с. 54]. Цей факт було інтерпретовано гітлерівцями у створенні гетто (вересень 1942 р.), в якому зустріли смерть 1553 місцевих та 197 привезених із

навколо інших сіл євреї [3, с. 27]. Ці події завершили історію єврейської громади Скали, адже лише окремі її представники вижили за допомогою місцевого населення, залишивши пам'ятник на цвинтарі Холом та згадку на монументі «Яд Вашем» в Ізраїлі. Скала пережила криваву вакханалію, поклавши на віттар XX ст. життя своїх кращих українських та єврейських синів.

24 березня 1944 р. радянські війська увійшли в Скалу, а наступного дня були змушені її покинути. Складний рельєф та сильне угрупування противника відсточили визволення містечка аж до 6 квітня 1944 р. При штурмі Скали загинуло 299 солдатів та офіцерів, які вдруге привели сюди радянську владу [6, с. 55]. Але боротьба тривала... 22 грудня 1944 р. Скала-Подільський район втратив телефонний зв'язок з Тернополем, наприкінці цього місяця радянську адміністрацію було усунуто в 11 сільських радах (Турильче, Іванків та ін.), а 26 грудня 1944 р. українські повстанці пішли на штурм Скали [8, с. 116]. Лише «пожежні заходи» радянських військ деблокували райцентр. Представники радянської влади здійснювали показові страти учасників націоналістичного підпілля з метою залякування населення. Зокрема, на одній з центральних вулиць Скали-Подільської, 25 березня 1945 р. було повішано Павлюка Дмитра (псевдо «Сірко») [6, с. 56]. 9 березня 1950 р. поблизу містечка на лівому березі р. Збруч співробітники МДБ УРСР спалили тіло генерала-хорунжого УПА Р. Шухевича та скинули прах у річку (13.10.2005 автор цих рядків був очевидцем відкриття пам'ятного монументу – базальтового козацького хреста).

По-хижачькому нова влада поставилась і до пам'яток історії. Дві центральні вулиці Скали, синагогу XVIII ст. зрівняно із землею задля спорудження консервного заводу; у парафіяльному костелі було змонтовано дизельні генератори струму, через вібрацію яких обвалився шпиль споруди, а усипальницю графів Голуховських взагалі висадили у повітря (проте споруда виявилася міцною і тому одна стіна збереглася). У місті функціонували дві школи, дитсадки, туристична база «Збруч» та лікарня. Колишній польський дім стає будинком культури, на якому встановлять меморіальну дошку, розстріляному у 1937 р. діячеві Галревському, ректорові Київського інституту народної освіти М. Барану. Він був лише одним із тих, кого Скала дала світові. Тут

також народилися графи Голуховські, письменник Л. Василович, диригент Модест Левицький та актор «Руської бесіди» Василь Юрчак, вихованець Krakівської академії мистецтв Микола Анастазієвський. Своє походження завжди підкреслював і Мирослав Скала-Старицький (1909–1968 рр.) – соліст Віденської, Мадридської, Барселонської і Брюссельської опер [12, с. 269–272].

Скала в радянський період своєї історії обростає асфальтним (1947 р.), щебеневим (1970-ті рр.) заводами, ракетною частиною та військовим містечком. Наявність балістичних ракет із ядерними боеголовками робила містечко режимним об'єктом. У 1991 р. Скала-Подільська стане не лише де-факто, а і юридично українським селищем. Кількома роками пізніше останній, вже український, солдат покине місто, адже молода країна довірить свою безпеку країнам-підписантам Будапештського меморандуму (1994 р.). Буде відновлено Успенський костел, який прихистить римо-католиків та греко-католицьку громаду міста, а 1997 р. впорядкується єврейське кладовище [2, с. 399]. Крізь асфальт забуття на вулицях Скали пробиватиметься бруківка історії. У 2012 р. до складу селищної ради увійде давнє село-супутник Скали – Бережанка. Життя містечка продовжується так само, як на єврейському символі із пенька зрубаного дерева проростає пагін нового. Цей пагін поки слабкий, але у нього міцне коріння…

Джерела та література

1. An English Visitor to Skala in 1585. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kehila.links.jewishgen.org/SkalaPodol/EnglishVisitor.html>
2. Mermelstein Max. Skala on the river Zbrucz. A history of the former Skala jewish community / Skala benevolent society. – New-York / Tel Aviv, 2009. – 420 p.
3. Szulińska Margerita, Szuliński Jan, Zieliński Jarosław. Skała nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo / Margerita Szulińska, Jan Szuliński, Jarosław Zieliński, 2003. – 150 p.
4. Грушевський М. Опис Подільських замків 1494 р. / М. Грушевський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mhrushevsky.name/uk/History/1895/OpysPodilskyxZamkiv1494/CastleSkala.html>
5. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 283 Чортківська повітова команда державної поліції, м. Чортків, 1923–1939 рр. – оп. 1. – Спр. 123. Дольський Каєтан – іноземна розвідка, 1931 р., 20 арк.

6. Косач М. Скала-Подільська: історичні замітки [Рукопис]. / М. Косач. – Скала-Подільська, 1997. – 66 с.
7. Літопис Борщівщини. – Борщів, 1995. – Вип. 7. – с. 108.
8. Мизак Н. За тебе свята Україно. Південне Надзбуруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА / Н. Мизак. – Чернівці: «Буковина», 1998. – 447 с.
9. Петровський О. Археологічні пам'ятки епохи бронзи та раннього залізного віку на території Борщівського району (спроба каталогізації) / О. Петровський // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1993. – Вип. 2. – С. 8–13.
10. Скала на Поділлі. – Борщів: КП «Борщівський бізнес-центр», 2010. – 20 с.
11. Степовий О. Там де Збруч річку проходили / О. Степовий // Новий час. – 1930. – 22 серпня.
12. Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 3. П – Я. – 708 с.
13. Тихомиров М. Список русских городов дальних и ближних. Исторические записки / М. Тихомиров. – М., 1952. – Т. 40. – С. 214–259.
14. Яковенко Н. Нариси історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2009. – 584 с.